

מקורות חדשים לבלשנות הארץ-ישראלית

א. המקור, תיאורו ותוכנו

תורת הבלשנות הספרדית¹ לא הגיעה אלינו בשלמות; חיבורים רבים שרדו לנו רק בחלקם,² וחיבורים רבים נעלמו או אבדו לגמרי.³ תורת הבלשנות הארץ-ישראלית לא השאירה אפילו חיבור אחד שלם,⁴ ורק הודות לגניזות קהיר נתגלו שרידים ופירושים של אותה תורת בלשנות ראשונית,⁵ אשר נמשכה מבחינת הזמן לא פחות מתקופת הבלשנות הספרדית.⁶ רק חיבורים בודדים הגיעו לידנו שלמים, כשהם מקוצרים על-ידי המחברים עצמם — כמו האגרון לדוד בן-אברהם אלפאסי;⁷ או שהגיעו חלקים מהם

- 1 כינוי זה הוא בניגוד לכינוי 'תורת הבלשנות הארץ-ישראלית'; זו קדמה מאות שנים למצימתה של אחותה, 'תורת הבלשנות הספרדית'. הדעה המקובלת היא שיש רק תורת בלשנות עברית אחת, והיא המכונה 'תורת הבלשנות הספרדית', וכזה הולכים אנו אחרי משה אבן-עזרא, עיונים ודיונים, מהר' א"ש הלקין, ירושלים תשל"ח, 29/57-21/56, אשר בא לרומם ולהאדיר את בני ארצו הספרדים ואת הבלשנות הספרדית. [הסימן 21/56 מציין: עמ' 56 שו' 21 — וכן הוא בכל המאמר].
- 2 אפילו מפתחי גדולים ונכבדים: ספר העושר לשמואל הנגיד; אגרות החברים להנ"ל; ספר ההכלמה (כתאב אלחשור) לריב"ג (זהו ספר הכלימה, אולם כך כינוהו יהודה אבן-תבון ואחריו שלמה אבן-פרחון); הענק לרשב"ג (שרדה רק ההקדמה ב-100 מן 400 בתי-שיר); ספר השלם (כתאב אלכאמל) ליעקב אבן-אלעזר (שרידים הופיעו בירושלים, תשל"ז).
- 3 כגון ספר הנטיית (אלתצריף) ליצחק אבן-ישוש; הורית הקורא (אלמרשר) ליהודה אבן-בלעם; חיבורו של לוי אבן-אלתבאן; ועוד.
- 4 גם ג'אמע אלאלפאט' (האגרון) הנוכר להלן הוא רק קיצורו של החיבור השלם, ואילו החיבור השלם שרדו הימנו רק שרידים; ראה הערה 7, להלן.
- 5 אף על פי שהתפשטה גם בארצות המזרח תחת שלטון האסלאם וגם בארצות המערב, והאריכה חיים שם גם בתקופת חייה של תורת הבלשנות הספרדית.
- 6 תורת הבלשנות הטברנית — תקופתה מוזמן כניסת הערבים לארץ-ישראל (638) עד כיבוש הארץ על-ידי הצלבנים (1098), כלומר במשך 460 שנה (עיין לעיל); תקופתה של תורת הבלשנות הספרדית — בשנים 950-1500, כלומר 550 שנה, ממנחם בן-סרוק עד סעדיה אבן-דנאן, אשר היה בין המגורשים מארץ ספרד.
- 7 ג'אמע אלאלפאט' לדוד בן-אברהם אלפאסי (פאס, 880 — ירושלים, 950 בערך), ניר-היוון 1936, 1945. זהו המילון המקוצר, ואילו המילון השלם מובאים הימנו רק קטעים במבואו של המהדיר, כרך א, עמ' CII-XCV.

— כמו ספרי צחות הלשון,⁸ או שבעים המלים הבודדות לרב סעדיה גאון.⁹ השניים האחרונים שניהם בני המאה העשירית. אולם מכל אותן היצירות של המאות השמינית והתשיעית לא נשארה יצירה אחת שלמה,¹⁰ ורוב חיבורי אותה תקופה לא נשאר מהם מאומה, וכל קטע מחיבור חדש שאנו מצילים מאוצרות גניזות קהיר מעשיר את ידיעותינו לא רק של תורת הבלשנות בצמיחתה ובפריחתה, אלא מעשיר אותנו גם בידיעת תולדות עמנו בארץ ותולדות ארץ-ישראל. תורת הבלשנות העברית בתקופת ההשכלה הערבית התרכזה בארץ-ישראל, והיתה חלק מתורתה של ארץ-ישראל,¹¹ אשר ממנה הושפעו בני-ישראל כתפוצות הגולה, ואשר בזכותה עלו חכמים אשר ביקשו להשתלם בידיעותיהם. בתי-המדרש לבלשנות בירושלים ובטבריה משכו תלמידים, והיו עולים לארץ-ישראל כדי ללמוד.¹²

זה למעלה ממאה שנים שמתפרסמים קטעים מאוצרות גניזות קהיר המפורסם בספריות תבל,¹³ אולם עדיין אנו רחוקים מהכינוס הכולל של שרידי הבלשנות הארץ-ישראלית.¹⁴ זה קרוב לארבעים שנה שהחלו חכמי ארץ-ישראל לעסוק בשרידי הספרות הזאת, ובארצנו הולכים ומתפרסמים חיבורים הקשורים בספרות זו.¹⁵ אחרי

8 כתאב פציח אלגה אלעבראניה (ספר צחות הלשון), אשר נתפרסמו הימנו רק שני פרקים על-ידי סקוו: *JQR* XXXIII (1942), pp. 131–212; XLII (1952), pp. 283–317.

9 תרגום עברי מקוצר מאוד נתפרסם לפני מאה וארבעים שנה על-ידי דוקס, שטוטגרט 1844; המקור הערבי (בלתי שלם) נתפרסם על-ידי בספר גולדציהר, ב, עמ' א-מח.

10 היו לכל הפחות חמישה דורות לשובת בני-אשר (עיין אלוני, עמ' 238–239; דותן, עמ' 303–304), ואין בידנו חיבור אחד שלם מידם למרות היותם כולם בעלי-מסורה ובלשנים. עיין אלוני, עמ' 238–258; דותן, עמ' 15–39.

11 היתה תורה רבה בארץ-ישראל: מדרשים ומעשים, פיוטים וחרוזים, פירושים וביאורים, דקדוק ומלונים; אלא שבמשך הזמן נחלטו יותר ויותר הלכות ודינים, ועל כן עלה ערכה של תורת בכל.

12 היתה עלייה של תלמידים ומלומדים לארץ-ישראל כדי ללמוד בבתי-המדרש, וזה היה הגורם לעלייתם של הקראים והתרכזותם בירושלים, אשר בה היו בתי-המדרש לבלשנות הארץ-ישראלית. גם מהרבניים באו רבים לשם השתלמותם בתורת הבלשנות הארץ-ישראלית, ומופת לאלה יכול לשמש הגאון רב סעדיה, אשר ישב בטבריה חמש שנים (915–920). עיין: H. Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, Philadelphia 1921, pp. 32–33; 43–44; הקטע הראשון שנתפרסם הוא קטע ההקדמה של 'האגרון', המליץ תרכ"ח, 194/26–195; 206/27–207 (על ההקדמה ומתוכנה); הלבנון ח (תרל"ב), גלין לד, 275–276. הרבו לפרסם קטעים מתורת הבלשנות שני המלומדים: א"א הרכבי ושמואל פונטסק.

14 נמשכת פעולת רישום וזיהוי ביחוד בארץ-ישראל: בהלכה על-ידי יעקב זוסמן; בפיוט ובשירה על-ידי עזרא פליישר; בקטעי הגניזה בקולג' וסטמינסטר על-ידי אלעזר הורביץ בניירורק; בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על-ידי מלומדים שונים בהנהלתו של שלמה רייף.

15 הקטע הראשון שנתפרסם על ידי היה דף אחד מספר האגרון לרס"ג, אות ח"ת, בקובץ רס"ג, בשנת האלף לפטירתו, ירושלים תש"ג, עמ' רמא-רעד. ראה גם דותן, דקדוקי הטעמים לאהרן בן-אשר. קדם לשנינו ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד. חומר חשוב מתורת הבלשנות הארץ-ישראלית — ספריו של אבו אלפרג' הרון והספר 'מאור עינים' — מפרסם בשנים האחרונות מ' יוסלין בלנינגרד (עיין עב"י, עמ' 79, הערה 17: רשימת פרסומיו); חמישה קטעים מחיבוריו של אבו אלפרג' הרון נתפרסמו על ידי בספר *Papyrus Erzherzog Rainer Festschrift zum 100-jährigen Bestehen der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek*, Wien 1983, pp. 237–247.

הפסקה לא קצרה בגלל מפעל אחר הקשור בגניזות קהיר,¹⁶ הריני חוזר למפעל הגדול בעבודת מחקרי בזכותו של ידידי ועמיתי, ישראל ייבין,¹⁷ והקטע הראשון מאותה ספרות מתפרסם בעיבוד מדעי משותף: הדף האחד, אשר בו טעמי המקרא, מעובד על-ידו, והדף השני, אשר בו שרידים של שני פרקים בדקדוק המסורה, מעובד על-ידי (נחמיה אלוני).

ב. תיאור כתב-היד

ניו יורק ENA 2556, דפים 5-18, הגודל: 16×12.5 ס"מ. השטח הכתוב: 14.5×12 ס"מ. שני הדפים מחוררים במקצת ובייחוד הדף הראשון בחלקו העליון, שבו גם חור גדול והכתב לקוי בארבע השורות הראשונות. בכל עמוד 19 שורות. הכתב מרובע מזרחי בגודל בינוני, והרמב"ם מכנהו כ"ט מג'לס,¹⁹ כלומר כתב מיושב, הוא הכתב האשורי, או כתב מיושר, שבו אין אות אחת קשורה בחברתה, בניגוד לכתב הרהוט. בעיניי מסתבר, כי זהו הכתב הארץ-ישראלי, והקטע הזה נעתק בארץ-ישראל באחד ממקומות ההעתקה המרובים בארץ בימי הביניים. הזמן הוא המאה העשירית או ראשית המאה האחת-עשרה.²⁰ זוג הדפים הוא מתוך קונטרס בן עשרה דפים,²¹ ואין לדעת מקומו של הזוג בתוך הקונטרס. באחד משני הדפים יש כותרת לחיבור חדש, אולם הוא איננו דף הפותח חיבור בקובץ, מכיוון שזה עמוד א ולא עמוד ב. יש בדף

- 16 'הספרייה היהודית בארצות המזרח', העומד להתפרסם על-ידי מכון בן-צבי.
 17 באחת משיחות הקעים בינינו הצעתי לו את שיתוף הפעולה בהכנת קטע זה לפרסום, ובחנוכה תשמ"א הזכיר לי את הצעתי, ובחפץ לב הנני משתתף אתו בעיבוד הקטע.
 18 לפי קטלוג אדלר 'קיימברידג' 1921, 3/43: 2555-2556) אלה 'מכתבי בן-מאיר ורס"ג', ואין זכר לדקדוק מסורה כלל וכלל.
 19 עיין שו"ת רמב"ם, מהר"י בלאו, ב, עמ' 513-515; ועיי"ש, הערה 21; נ' אלוני, עלי ספר, א, ירושלים תשל"ה, עמ' 40; והספרייה היהודית (לעיל, הערה 16), מבוא ומפתח המונחים; 'הספר ומלאכת הספר בארץ-ישראל בימי הביניים', שלם, מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, ד (תשר"ם), עמ' 1-25.
 20 זאת אני מסיק על-סמך השימוש במונח 'מצותאת', שלפי דעתי הוא מונח טברני מובהק, שאנו מוצאים לראשונה ב'כתאב אלמצותאת' למשה בן-אשר במחצית השנייה של המאה התשיעית, עד המאה האחת-עשרה בטבריה. ואיננו מוצאים את השימוש בו בכל הספרות הבלשנית הספרדית (950-1500). לביירו של מונח זה, ראה: ש' אברמסון, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 24-28; כו (תשכ"ג), עמ' 66-68; ש' מורג, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 273-278; נ' אלוני, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 269-272; הני"ל, קרית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 113-121. מהחיבור עצמו נתפרסם לראשונה על ידי הני"ל, ספר היובל למ"צ סגל, 'ירושלים תשכ"ה', עמ' 271-291; לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 9-23; 137-159. החומר נכלל גם בספר 'פרקי קריאה מתוך חיבורי הלשון של ימ"ב' על-ידי ש' מורג, בסמינריון באוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ם.
 המונח 'אלמצותאת' הביאו ר' קירכהיים פעם נכון ופעמיים בצורה משובשת. עיין ריב"ג, הרקמה, פרנקפורט תר"י (1856), 11/7: אל מצואתאת; שם, עמ' 51, הערה 3: אל צותאת; במבוא: אל מצותאת לנכון; וכבר פרסם בצורה משובשת י"ל דוקס, *Literaturblatt des Orients*, XII (1846), p. 702 n. 22.

אחד מהם האות א בשוליים למטה, אולם אין מסתבר בעיניי כי זהו מספר הקונטרס, מכיוון שהאל"ף כתובה בעמוד ב. אין לומר בוודאות איזהו דף א ואיזהו דף ב, אולם מכיוון שבראש אחד מהם נמצאת כותרת לחיבור חדש יצוין אותו דף כדף א.²²

הניקוד והטעמים הם טברניים, והם נמצאים רק במובאות מן המקרא ובמיוחד בדף א, הוא דף הטעמים. נמצא גם סימן אחד מן הניקוד הארץ-ישראלי — הדגש: ל"ש (דף 2, ש' 2); עתה (ש' 25). נמצא גם סימן אחד של הניקוד הבבלי — הפתח, והוא נמצא במקום קמץ: אלרחמך (ש' 14). וי"ו עיצורית הוא מציין בדגש, אם היא נמצאת בסוף המלה: שלו (ש' 22); לָקוּ (ש' 23). נמצא גם סימן אחד מן הניקוד הערבי — הסכון: תהן (ש' 36). חיי"ת נתחלפה בה"א: לא תהן (ש' 36), במקום: תחן (תחון). שם ההויה נכתב בצורת שלוש יו"דים רצופות: ייי (ש' 21).

ג. התוכן

אין לדעת אם שני הדפים הם של חיבור שנכתב על-ידי מחבר אחד. והרי התוכן של כל אחד משני הדפים:

דף א:

(1) שרט בן-נפתלי (ש' 1-6), דהיינו כללי (או: כלל) משה בן-דוד בן-נפתלי.
 (2) ב' נ' (ש' 7-9), כלומר בן-נפתלי, וייתכן, כי הוא חלק מהקודם.
 (3) שרוט אלד"י לת'לא'ת' אספאר (ש' 9-39), דהיינו כללי שלושת הספרים (אמ"ת).
 אין לדעת אם זה חלק של חיבורו של בן-נפתלי או חיבור למחבר אחר. הדיון נפסק באמצעו של הכלל, והוא מסיים: 'תסתקבל שופר פוקאני מן פוק נקטה מת'ל'.
 דף ב:

(1) כללי דיגוש הרי"ש (ש' 1 [סיוס] — ש' 3) לפי כללי עלי בן-יהודה הנזיר.²³
 (2) עילה פי אלאויה (ש' 3-38), דהיינו הסיבה לאותיות אהו"י, כלומר מפני-מה הן גורמות לכך שהאותיות בג"ד כפ"ת תהיינה רפויות. הסיום: 'פאמא אלשרט פי ג' ג' ד' כ' פ' ת' פאכת'ר ד'לך מת'בות עינד אלקראין', ותרגומו: ומה שנוגע לכללים בעניין בג"ד כפ"ת, הרי רובם של אלה קבועים אצל הבקאים בקריאת המקרא.

ד. דיגוש הרי"ש לפי כללי עלי בן-יהודה הנזיר

בקטע שלפנינו נמצא רק סיום הדיון בנושא זה, שורתיים ומחצה בלבד. אולם בשורתיים אלה אנו מוצאים את דברי ממציא כללי דיגוש הרי"ש, אלא שרבו בהן

22 כרגיל אין חיבור פותח בעמוד א אלא בעמוד ב, כי העמוד הראשון החיצוני הוא שער החיבור ושומר על הכתוב של ראשית החיבור, ואילו כאן ראשיתו של החיבור היא בעמוד הראשון.

23 עיין אלמסעודי, כתאב אלחנביה, לידן 1894, עמ' 113; מאלטר, רס"ג — חייו וכתביו, פילדלפיה 1921 (באנגלית), עמ' 22; נ' אלוני, ספר הניקוד לרס"ג, ירושלים תשל"ג, 3-1/36.

השיבושים פרט לארבע המלים הראשונות, שאין בידנו לומר בוודאות, כי הן תואמות את דברי עב"י.²⁴

המקור שלפנינו

עלי בן יהודה

המקורות בערבית

	אעלם יאכי, אן אלריש אדיא [ג'אורתה]
פי אלסתה או אלאתנין.	ו' אחרף [מן] קבלה קיל ריש וחרפין
	מן בין ידיה [ו]דילך [ב]עד אן יכון אחרף
	או אל רא בשבא.
וקיל באחד אלמצותאת או אלשבא	פאן כאן יקאל באחד אלמצותאת לא יכ'רג' ריש.
או בלחן לא יכ'רג' ריש	ואלאחרנף] אלז זד ט ט צ ת
מתיל שרים, קברים, ויאמר, עובר.	
דילך צחח ממתחן.	ואלחרפין נ ואלדליל [עלי] דילך קולנא אבדא

התרגומים

	דע אחי, כי הרי"ש כשהיא סמוכה
בשש האותיות או בשתי האותיות.	לשש אותיות לפניה מבטאים רי"ש או שתי
	אותיות באות אחריה, וזאת אם תהיינה שש
	האותיות או הרי"ש בשווא.
ואם (יהגו) באחת התנועות או בשווא או בטעם, לא יהגו רי"ש,	אולם אם יהגון באחת התנועות, לא יהגו רי"ש.
כגון: שרים, קברים, ויאמר, עובר.	
	שש האותיות הן: ז, ד, ט, ס, צ, ת.
	שתי האותיות הן: נ, ל.
	הראיה לכל זאת הוא לעולם דיבורנו (הגייתנו). כל זאת נכון ובדוק.

דברי עב"י נאמרים בחכמה רבה ובהגדרה מדויקת, ואילו בחיבור הנדון הדברים לא רק לקויים בחסרון כל הכתוב לפני המובא כאן, אלא אף לא-ברורים ומשובשים:

1. אי-אפשר לצרף את ארבע המלים הראשונות אל התוכפות, כי ביחס אליהן מופיע בדברי עב"י הכלל להגיית הרי"ש ולא-הגיית הרי"ש בשני כללים נפרדים: אם הן בשווא אז הרי"ש נהגית, ואם הן בתנועה אין הרי"ש נהגית; ואילו לפי הכתוב בחיבורנו הכול ביחד ולא נהגית.
2. הצירוף בתנועה ובשווא ובתוספת התנאי של הטעם ואי-הגיית הרי"ש, הופך את הכול לכלל אחד מבולבל ומשובש.²⁵

24 עב"י, עמ' 51/104-56; הניקוד, עמ' 37-38; ועי"ש הערות ומבוא. כעב"י נזכר חומר נוסף על הרי"ש הכפולה (105/הע' 166), אולם החומר המתפרסם כאן הוא חלק קטן הימנו, ועוד יתפרסם חומר רב יותר בספר על תורת הבלשנות הארץ-ישראלית. מאמר מצוין על הגיית הרי"ש הכפולה כתב ש' מורג בספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207-242. אף הוא מזכיר את עב"י באחת מהערותיו (שם, עמ' 217, הערה 37), על-פי המכלול לרד"ק. ועיין דותן, עמ' 16, 149.

25 לביור הדברים עיין בהערות לתרגום המקור.

3. מהדוגמאות רק דוגמה אחת מתאמת לכללי עב"י, ואילו שלוש האחרות יש בהן רק האות רי"ש, ואין בהן לא שש האותיות זדטסצ"ת ולא השתיים נ"ל.

ה. אוי"ה ובג"ד כפ"ת

המחבר פותח את דיונו לא בכללי בג"ד כפ"ת, אלא באותיות אוי"ה בתור גורמות לריפוי של האותיות בג"ד כפ"ת, והוא דן כמעט בכל אותו דף בהסבר ייחודן של ארבע אותיות אלה להיות גורמות לריפוי של בג"ד כפ"ת. היתה מסורת בין הסופרים מעתיקי המצחף בצורת כלל: 'כל דסמיך לאוי"ה רפי'; כלומר: כל אות מאותיות בג"ד כפ"ת, כאשר היא סמוכה אחרי אחת מאותיות אוי"ה תהיה האות רפי. מן הנימוקים הבאים מסתבר כי זהו כלל עתיק:

(1) השימוש בצירוף ארבע האותיות באותיות י"ה בסוף המלה שהוא שם ההויה.

(2) צירוף האותיות לא לפי סדר האלף-בית, במקום אהו"י.

(3) הניסוח של הכלל בלשון הארמית ולא העברית, במקום: כל הבא סמוך לאוי"ה רפי.

כלל זה איננו כולל את כל המקרים שהאותיות בג"ד כפ"ת הן רפות, כגון: עֶשֶׁת סֶפֶת (שמ"ב יב: יב).

שלושים וארבע שורות מתוך שלושים ושמונה בדף זה הקדיש המחבר לביאור ההסבר על ייחודן של האותיות אוי"ה, והסברו הוא: אותיות אוי"ה יש בהן כפילות, פעם הן נהגות ופעם אינן נהגות. יכול היה לנסח הסבר זה בשורה אחת ולהדגים את ארבע האותיות בשורה נוספת. אולם מחברנו מסביר כל אות ואות מארבע האותיות לחוד, ומדגים בדוגמאות רבות כל אות כאשר היא נהגית וכאשר איננה נהגית.

בקטע גניזה אחר אנו מוצאים דיון דומה כמו של מחברנו: ²⁶

פאן סאל סאיל פקאל מא אלסכב אלדי אוג'ב הד'ה אלעלה להד'ה אלארבע אחרף
אעני א'י'ה דון גירהא מן סאיר אחרף אלף בי קיל לה לאן פיהא מענאין ליס המא
לגירהא מן אלאחרף וד'לך אנהא תכמן פי מואצ'ע.

ותרגמו: ואם שאל שואל ואמר: מהי הסיבה אשר מחייבת את אותיות אלה, כלומר אוי"ה ולא זולתן, משאר האותיות של אלף-בית? ייאמר לו: אותיות אלה מכילות שני עניינים, אשר אין לאותיות אחרות זולתן: הן (אוי"ה) נעלמות במקומות מסוימים.²⁷

כללי הריפוי של האותיות בג"ד כפ"ת אינם בקטע, וקשה לדעת, אם בהמשך בדף הסמוך הביא את הכללים הקשורים באותיות בג"ד כפ"ת או לא, מכיוון שבשורתיים האחרונות הוא אומר, שכללי הריפוי קבועים וידועים למומחים של המקרא

26 ניריורק ENA 2949, דפים 16-17.

27 הסימן אהוי-אוי"ה הוא סימן של אנשי המסורה בדקדוק המסורה, ועל כן הם רואים בסימן הבדל בין האותיות הרי" והאות אל"ף; ואילו הבלשנים הספרדיים קבעו (וזה היה חידושו הגדול של ר' יהודה חי"ג), כי האותיות הקשורות בתורת הלשון וקביעת השורש הן האותיות אוי" (ובלי ה"א). עיין רמב"ע, עיונים ודיונים, ירושלים תשל"ח, עמ' 56-57; שלמה פרחון, מחברת הערוך, פרסבורג 1844, ג ע"ב עמודה ב-ד ע"ב עמודה א.

(הקראים). אולם כללי הריפוי של אותיות בג"ד כפ"ת ידועים לנו מן המקורות הרבים על נושא זה בספרות תורת הבלשנות ומדקדוק המסורה.²⁸ לעומת החסר בכללי הריפוי אנו מוצאים בסופו של הדף (ש' 33–36) על חילופי האותיות אל"ף בה"א ולהפך, והיה רשאי לעשות זאת, מכיוון ששתי אותיות אלה כלולות בתוך ארבע האותיות אהו"י. במשך הזמן האריכו לעסוק בחילופי אותיות האלף-בית, והקדישו לנושא זה דיונים מיוחדים בחיבוריהם בתורת הלשון או במילונייהם.²⁹ אפשר גם לומר, כי ציון החילופים האלה בא לחזק את הסברו המיוחד את אותיות אהו"י, והריהן כצמודות אות אחת לחברתה, והאחת ממלאת את מקומה של השנייה.³⁰

1. ההשפעה של עלי בן יהודה

השפעה זו ניכרת לא רק בשאילת כללי הרי"ש הכפולה של האותיות בג"ד כפ"ת, אלא בדברים רבים אחרים בפרק השני שבקטע, שבו דן על האותיות אוי"ה ובג"ד כפ"ת.

1. בג"ד כפ"ת כפולות. אין בידנו חיבורו של עב"י פרט לאותו קטע גניזה בן דף אחד ויחיד, שהוא כולו מוקדש לנושא של הרי"ש הכפולה. אולם מסתבר, כי עב"י הקדיש גם דיון מיוחד לאותיות אוי"ה ובג"ד כפ"ת, או לכל הפחות לאותיות בג"ד כפ"ת. מחברנו לקח את דבריו על הרי"ש הכפולה מחיבורו של עב"י מלוא חופניים, אלא שעשה בהם כבתוך שלו. אף הוא לא הזכיר את עב"י, וכתב בסוף הנושא הזה משפט כאילו הנאמר בו הוא ממצאו והוא בחנו ובדקו: 'דילך צחיח ממתחן' [= כל אלה נכונים ובדוקים].

2. בנושא השני, ולאמתו של דבר הוא חלק מהנושא הראשון, הוא הולך בעקבותיו של עב"י בכל הנוגע לשיטת הדיון. אין הוא מחקה את דרך חיפוש המקורות ואין הוא הולך בחוצות טיבריה ובשווקיה כדי לבדוק את ענייני הלשון על-סמך נסיונות שמיעה, בדיקה וסיכום; אולם בכל הקשור בדרך ההרצאה הוא נוהג כמו עב"י: מציג את השאלה הקשורה בנושא, מסכם את הידוע מחיבורי הקודמים לו, הראשונים ('אלאולין'), מנסח את חידושו, מדגים את הכלל ומבררו לפרטיו, מסכם את הנושא במשפט סיכום.

28 עיין הניקוד, עמ' 43–58; ריב"ג, הרקמה, מהד' מ' וילנסקי, ברלין תרכ"ט, לח/18–לט/3; 'וכמו שאותיות יהוא תרפינה מה שנופלות עליו מאותיות בג"ד כפ"ת אלא מלות ידועות, וכבר בארו זה חכמי הסופרים, על כן אין זכרו מועיל בספר הזה'; ועי"ש, לט, הערות 1–3. ברשימת ספרים אחת (10.29/9) נזכר חיבור מיוחד מוקדש לאותיות אוי"ה: 'תמת שרות אלאויה' ואלבגד לפת', 'דפטר שרות אלאויה' (עיין J. Mann, *Jews in Egypt*, I, 654/58); גם בקטע גניזה אחד. כלומר זהו מאמר מיוחד לנושא זה. הרי לנו שני עדים המאשרים דברי מחברנו (דף ב, ש' 6).

29 לחילופי האותיות עיין ג'אמע אלאלפאט' (לעיל, הערה 7), א, עמ' 439–445; ש, ב, מפתח, עמ' XCII עמודה ב – XCIII עמודה א: בל, בבדל. והרי כמה קטעים מגניזות קהיר העוסקים בנושא זה: אוקספורד 54 MS Heb. c.; קיימברידג' T.-S. N.S. 301/42; T.-S. N.S. 301/51; T.-S. A.S. 140/23.

30 היינו מביעים כאן את תודתנו להנהלת ספריית בית-המדרש לרבנים באמריקה ולספרנה הפרופ' מנחם שמלצר, אשר הושיטו לנו את עזרתם בנפש חפצה ובעין טובה, והרשו לנו לפרסם את הקטע.

3. כמה וכמה לשונות בדברי מחברנו זהות לשל עב"י או דומות בתוכנן: אמרה [= סימן] (ב 4), בהקבלה אל: עב"י, 46, 47; אלארבע (אוי"ה) (ב 8, 28), בהקבלה אל: אלסתא... אלאתינין; כ'רג', יכ'רג' (ב 2, 29), בהקבלה אל: עב"י, 7/92 [במשמעות לקבל תוצאה מן המחקר]; צחיח ממתחן [= נכון וכדוק] (ב 3), בהקבלה אל: צחיח ומחרר — עב"י, 16/100.

4. יחס הכבוד לבעלי-המסורה הראשונים, אשר קדמו לו ואשר מידיהם קיבל את דברי המסורה: 'אלאולין וצ'עו אמרה' (ב 4) — הראשונים שמו סימן; 'ובקי אלדג' ואלרפי אלחקיקי לאלדי קאלוה אלאולין' (עב"י, 36/202–37); 'וד'כרו בעץ וג'עלו לה כותב' — הזכירום [הבלשנים] וגם כתבו עליהם ספרים (ב 6); 'פלם יד'כר פיהא שי, ולא וג'דנא לאחד מן אלאולין פי אלעלל שי' (ב 9–10), ותרגומו: לא נזכר בהם (בספרים) מאומה, ולא מצאנו מאת אחד הראשונים בעניין הגורמים מאומה; 'ולם יקול אלנאס אלא פי אלו', ואמא אלריש אלדי לם יקולה אחד בתה, ולא יוג'ד לאחד מן אלנאס... (עב"י, 38/102–40), ותרגומו: ולא אמרו האנשים (הבלשנים) אלא בעניין שש האותיות [בג"ד כפ"ת], ואילו ביחס לרי"ש לא אמר אחד מהם כלום דבר, ולא נמצא לאחד מן האנשים [הבלשנים]...

ז. המחבר וזמנו

איננו יודעים את שם המחבר ולא כלום על תולדות חייו, אולם נוכל ללמוד משהו על השכלתו הבלשנית. המחבר מושפע מאוד מחיבורו של עב"י, יסודות הלשון העברית, והוא מושפע ממנו יותר מאשר הושפע רס"ג מחיבור זה. במלים אחרות: רס"ג למד מרבו, עיכל את תורת רבו, וניסח את הכללים האלה על-פי דעתו; ואילו מחברנו משועבד יותר לעב"י, והוא מנסה לחקותו אף בדרך דינון בבלשנות העברית. הדברים החדשים בדברי מחברנו משופעים במלים, והוא מאריך בדיונו כמלמד תינוקות, ואף הוא חוזר על דבריו כדי שיהיו תודירים לזכרון תלמידיו. הכלל על הרי"ש הכפולה הוא משובש (ש' 1–2), 'והוא נכון ובדוק' (ש' 3); ה"א באה במקום אל"ף ולהפך בלא דוגמאות. על סמך הנאמר יש להסיק, כי מחברנו חי סמוך לדורו של עב"י (טבריה, 860–920 בקירוב), כלומר באמצע המאה העשירית או במחציתה השנייה. יכול אדם לומר, כי אפשר לקבוע זמן מחברנו למחציתה הראשונה של המאה האחת-עשרה, אולם אין דעתי נוטה לדעה מעין זו, כי כבר היו חיבורי רס"ג מפורסמים ונפוצים במידה כזו בין בני-ישראל ודרגת הבלשנות העברית מתקדמת במידה רבה יותר מאשר תורתו של עב"י, והיה מחבר מסוג מחברנו יוצא בעקבות רס"ג. אפשר גם לנמק בקביעת זמן מחברנו בכתוב בדף הראשון, אשר בו אנו מוצאים את הכותרת לחיבור מאת משה בן-דוד בן-נפתלי: 'שר[ן]ט [אלאלחאן ל]בן נפתלי' — כמו שידוע לנו שם של חיבור לאהרן בן-אשר:³¹ 'שרוט אלאלחאן' לכן-אשר, אשר היה עדיין ידוע במאה העשירית בין חכמי הבלשנות הארץ-ישראלית.

31 עיין דותן, עמ' 18–21; אלוני, עמ' 236–238; נ' אלוני, 'שמות החיבור לאהרן בן אשר', בית מקרא נ (תשל"ב), עמ' 365–372 (שם גם תצלומי מקרא, ארבעה עמודים).

ח. המעתיק וזמנו

מסתבר בעיניי, כי המעתיק היה שכיר, ולא היה איש יודע תורת הבלשנות העברית, יען כי רבו השיבושים גם בדף הראשון על טעמי המקרא וגם בדף השני על דברי תורת הלשון:

1. שיבושי לשון: להאד'ה אלארבעה (דף ב, ש' 8) — ל"נ ול"ז; גפולנא (ש' 12), במקום: גפלנא; וליס אנא נקול (ש' 10), במקום: וליס נקול.
 2. חוסר תקבולת בדוגמאות (ש' 26–27).
 3. גם הכתב עצמו איננו נקי: בעץ' (ש' 6), אלסתה (ש' 7).
 4. ערבית יהודית בכתיב מדויק וכתיב מלא: עילה (ש' 3, 36); להאד'ה (ש' 8); עינד (ש' 38).
- על-סמך הכתב הריני משער, כי זמנה של ההעתקה היה במאה העשירית או האחת-עשרה בארץ-ישראל.

ט. הערכה

זה אחד הקטעים החשובים של גניזות קהיר, שכך הוא בן המאה העשירית ושייך לתורת הבלשנות הארץ-ישראלית. העניין הנדון בקטע הוא מאותם הנושאים שעסקה בהם תורת הבלשנות הארץ-ישראלית. כללי הרי"ש הכפולה, אשר היו ידועים ממקורות משניים, ידועים לנו כיום ממקורם הראשון מאת עב"י, וכעת נוסף לנו על הידוע לנו מדברי רס"ג מעוד תלמיד אחד. חדש לגמרי הוא הפרק על כללי טעמי המקרא וגם על טעמי אמ"ת.

דף א

דף זה הוא אוסף כללים בטעמי אמ"ת, כתובים ערבית; שבעה כללים ותחילתו של כלל שמיני. להלן תעתיק הקטע שורה כנגד שורה; תרגומו לעברית בתוספת מראי-מקומות לפסוקים המובאים בו ונוסחם לפי כ"א או כתב-היד הקרובים לו;¹ אחריהם דיון בכללי הקטע, השוואתם לנוסח כ"א וכתב-היד הקרובים וכן לחיבורי מסורה, כגון 'דקדוקי הטעמים' ו'הדאיה אל-קאר'.

המקור

- 1 [5 ע"א] בשם ייי שרט בן נפתלי.
2 כל מא כאן פי ג אספאר עלי ה אחרוף אלאול מן [ץ געי

1 מובאות מספר תהלים רשומות בציון הפרק והפסוק בלבד; מספרי משלי ואיוב — גם שם הספר נרשם.

- 3 מִתְּלֵי גְאֻחַשְׁבָּה וְגְאֻשְׁבָּרָה וְגְאֻשְׁלַחְהוּ וְגְאֻמְרַת לִינְס פִּינָה כֹּל
 4 שׁוֹפֵר: וְאִדְיָא כֵּאֵן מִתְּלֵי הָאֲנְכִי הַצְּעֻקְתוּ הָן]
 5 הַתְּרַעֲיִשְׁנוּ וְהַצְּיִגְנוּ וְגִירוּמְמָהוּ וְגִידְעוּ בַּהֲשַׁפְטוּ וְגִין]
 6 הָאֻמְרִים הַעֲזוּבִים הִקְשׁ עַל זֶה וְהִבְנִי בְּאוֹתוֹת *
 7 בְּזֵל כֹּל טַעַם כְּמוֹת שְׁנַנְי לְשׁוֹנֵם (טַמְנוּ גְאִים כְּמוֹת)
 8 מְמַתִּים יִדְךָ אֶקְרָא יְהוּהָ אֶמְרוֹת יְהוּהָ טַמְנוּ גְאִים'
 9 כְּמוֹת אֱלֹהִים מִפְּקִינָא אֲתָה תְּנִינָא * שְׁרוּט אֲלִדְיָ
 10 לְתַלְתָּא אֶסְפָּאָר נְקוּל אֵין כֹּל פֶּסֶק כְּדִי יִשְׁמַח'הָר צִיּוֹן:
 11 הוֹשִׁיעָה'אֵת עַמְךָ: גְּעַר'הִיִּיתִי אֵין כֵּאֵן קֵד בְּקִי מִן אֲלֻכְלָמָה
 12 אֲלֹאֻלָּה שִׁי מִן אֲלֻנְקַט מִתְּלֵי נַעַר אֹו תִקְדַּם אֲלֻכְלָמָה אֲלִתִּי
 13 עֲלִיָּהָ רְבִיעַ כְּלָמָה אֲכִירִי קֻטַּע מִתְּלֵי יִשְׁמַח'הָר צִיּוֹן
 14 כֹּל אֲלֻג אֶסְפָּאָר עֲלִי דִיא בֵּר מִן רַכְבֵּי אֱלֹהִים סְכוּנִי כְּדַבְרִים
 15 וְאֵין כֵּאֵן לִם יִבְקָא מִן אֲלֻכְלָמָה אֲלֹאֻלָּה שִׁי וְלֹא יִתְקַדַּם
 16 אֲלֻרְבִיעַ כְּלָמָה אֲכִירִי לִם יִקְטַע מִתְּלֵי שְׁאֵל מִמְנִי עֲתָה
 17 יִדְעִתִּי בֵּר מִן חַד וְהַמְטִים'עֻקְלָקְלוֹתָם:
 18 כֹּל רֵאֶס פֶּסוּק יִכּוֹן עַל ד' אַחְרוּף אֹו אֲכַתִּיר מִן אַרְבַּעָה
 19 אַחְרוּף יִכּוֹן אֲלֻטַּעַם מִן פּוֹק מִתְּלֵי וְתַגְעַשׁ וְתַרְעַשׁ'צַדְקַתְךָ
 20 לֹא-כִסִּיתִי' וְאֵין כֵּאֵן אֶקַּל מִן ד' אַחְרוּף וְאֲחִיד יִכּוֹן
 21 מִן אֶסְפַּל מִתְּלֵי יִרְאַת יְהוּהָ'טְהוּרָה' עֻמְדָת: יִרְאַת יְהוּהָ'
 22 הַלְלוּ]הוּ בֵּר מִן דְּגִשִׁין אֵין יִחְיָקֵל אֹוֹל חֶרֶף כְּדִי אֲכֹלוּ וְיִשְׁתַּחֲוּוּ'
 23 [צַמָּא]ה נִפְשִׁי'וֹיְתָן בְּפִי'תַחְדָּשׁ עֲדִיךָ'בֵּר מִן נִשְׁאָר
 24 נְהָרוֹת'וֹאֲנַחְנוּ עִמָּךְ'לַעֲשׂוֹת בְּהֵם'וֹאֵם יִמְעַטְנָן] מִן
 25 ג' וִיכּוֹן מִתְּלִוָה מִתְּלֵי הַטָּה אֲלִי' [אֵין חֲמַן] גַּם מְזֻדִים'
 26 כֹּל כְּלָמָה תִקְדַּם אֲלֻרְבִיעַ פִּי וְסַט אֲלֻפְסוּק
 27 טַעַמָּהָ עֲלִי אֹוֹל אֲלַחְרַף מִתְּלֵי שְׁוֹא יִדְבֵּר שְׁם לְחֶשֶׁךְ
 28 גִיר סִיר רַחֲצִי וְאֲכִיָּה כִּי בָּא: וְאֵין כֵּאֵן אֲכַתִּיר מִן דִּלְךָ [כֵּאֵן] מִן
 29 פּוֹק מִתְּלֵי יִסְרַת אִישׁ בְּתוֹךְ לְבִי גִיר לְדוֹד שְׁפֻטְנִי יִי
 30 כִי אָנִי: וְיִשֵּׁב יוֹאֵב תְּהַלֵּךְ לְכֹל חֲסִידָיו. וְשֵׁרַט
 31 אֲלַמְאֻרְכָה כְּדִי שְׁכַבִּי קִבְרִי אֲשֶׁר עֲשִׂית לְדוֹר אַחְרוֹן
 32 כְּמוֹ עֵשֶׁב נֹורָא אֲתָה וּמִי-יַעֲמֵד לְפָנֶיךָ רְהַב וּבְכֹל לִידְעִי
 33 וְלֹא יִנְחַם יִצְא חוֹחַ פְּנֵי שְׂרִים וּמִי יִרְשִׁיעַ אֶפְיָקִי מִים
 34 יִרְשׁוּ אֶרֶץ וִישׁ אֹוּמְרִים יִרְשׁוּ אֶרֶץ וְשֵׁרַט אֲכִיר
 35 לְמָה יִכִּידִים אֲלֻזְרָקָה מִתְּלֵי מִי יִתֵּן מִצִּיּוֹן אֵין כֵּאֵן בִּינְהֵם
 36 אֲלֻנְקַט יִכּוֹן כְּדִלְךָ וְאֵין כֵּאֵן נְקַט כְּדִי הָאֵל לִנְי אֶל בְּרִיךְ
 37 יְהוּהָ מִי הוּא זֶה תְּבֹא לְפָנֶיךָ גִיר מָה רַב-טוֹבֵךְ
 38 שְׁרַט אֲכִיר לְלִשׁוֹפֵר אֲלַמְקָן]לְרַב וְהוּ אֲלִדְיָ []
 39 צַנְאָרָה אֲלַצְנָאָרָה תִּסְתַּקְבֵּל שׁוֹפֵר פּוֹקָאֲנִי מִן פּוֹק נְקַטָּה מִתְּלֵי

התרגום

- 1 בשם ה' כלל בן נפתלי. [5 ע"א]
- 2 כל מה שהוא בשלושה ספרים על חמש אותיות, הראשונה [] בגעיה,
- 3 כגון: אַחְשָׁבָה (עג: טז), אַשְׁכְּרָה (איוב כט: זי), אַשְׁלַחְהוּ (פא: יג), אַמְרָתָּה (איוב כב: יג) אין [בא] כל
- 4 שופר. ואם היה כמו: אַנְכִי (איוב כא: ד; הסכמה שאין שופר), אַצְעַקְתּוּ (איוב כז: ט), אַעֲזֹבְתָּהּ (?) (מש' ב: זי),
- 5 אַתְרֵעִשְׁנוּ (איוב לט: כ), אַחְצִינִי (איוב יז: ו), אַיְרוּמְמוּהוּ (קז: לב), אַיְדֵעוּ (קט: כז), אַבְהַשְׁפִּטוּ (קט: ז), אַיְאֲמְרוּ (צד: ז),
- 6 אַאֲמְרִים (קלו: ז), אַעֲזֹבִים (מש' ב: יג). — הקש על זה והבן באותיות.
- 7 ב' נ. כל טעם כמות: שֶׁנֶּגְנוּ לְשׁוֹנֵם (קמ: ד),
- 8 מְמַתִּים-יָדָד' (כ"ל יז: יד; ש"ג: מ), אַקְרָא ה' (כ"ל יח: ז, ש"ג: ק), אַמְרָתָּה? (יב: ז), טְמַנְו־גַאִים' (קמ: ו; חילוף: ב"ג גַאִים').
- 9 כמות אלה מוציאים את האות השנייה. כללים אשר
- 10 לשלושה ספרים. נאמר שכל פסק, כזה: יִשְׁמַח' ה־ר־צִיּוֹן (מח: יב),
- 11 הוֹעִיעִיָּה' א־ת־עֲמָךְ (כח: ט), נַעֲרֵ' ה־יִתִּי (לו: כה; רביע קטן), אם נשאר בתיבה
- 12 הראשונה משהו מן הנקודות, כגון: נַעַר, או קודמת לתיבה אשר
- 13 עליה רביע תיבה אחרת, מפסיק (=יש פסק), כגון: יִשְׁמַח' ה־ר־צִיּוֹן.
- 14 כל שלושת הספרים על זאת, חוץ מן: רַכַּב אֱלֹהִים (סח: יח), סְפֹנֵי כְדֹבְרִים (קיח: יב).
- 15 ואם לא נשאר מן התיבה הראשונה דבר, ואין קודמת
- 16 לרביע תיבה אחרת, אינו מפסיק (=אין פסק), כגון: שְׁאֵל מִמֶּנִּי (ב: ח), עֲתָהּ
- 17 יִדְעִי (כ: ז); חוץ מאחד: וְהַמְטִים' עֲקֵלְקֵלוֹתֶם (קכה: ה; הסכמה: 'בלא פסק').
- 18 כל ראש פסוק שהוא על ארבע אותיות, או יותר מן ארבע
- 19 אותיות, הטעם מלמעלה, כגון: וְתַגְעֵשׁ וְתַרְעֵשׁ' (יח: ח), צִדְקַתְךָ
- 20 לֹא-כִסִּיתִי' (מ: יא). ואם הוא פחות מן ארבע אותיות אחת הוא
- 21 מלמטה, כגון: יִרְאֵת ה' / א־טוֹרָה עֲמַדַּת (יט: י), יִרְאֵת ה' /
- 22 הַלְלוּהוּ (כב: כד). חוץ מן דגשים שתכבד האות הראשונה, כזה: אַקְלָר וּישְׁתַּחֲוּוּ (כב: ל),
- 23 צְמָאָה נַפְשִׁי' (מב: ג), וַיִּתֵּן כְּפִי' (מ: ד), תְּחַדֵּשׁ עֵדֶיךָ' (איוב י: זי); חוץ מן: נִשְׁאָר
- 24 נְהוּרֹתִי' (צג: ג; הסכמה להטעים במהפך), וְאֲנַחְנוּ עִמָּךְ' (עט: יג), לַעֲשׂוֹת בָּהֶם' (קמט: ט; חילוף: ב"ג בעילוי). ואם ימעטו מן
- 25 שלושה, הם כמותם, כגון: הִטָּה אֱלִי' (לא: ג), [] (דוגמה לא ברורה), גַּם מִזֹּלִים' (יט: יד).
- 26 כל תיבה קודמת לרביע באמצע הפסוק
- 27 טעמה על האות הראשונה, כגון: שְׁוֹא יִדְבַר (מא: ז), שֶׁם לַחֲשֵׁךְ (איוב כח: ג);
- 28 חוץ מן: א־ סִיר רַחֲצִי וְחִבְרוּ (ס: י; קח: י; הסכמה להטעים בעילוי), א־ לִי בָּא (צו: יג; במקור מוטעם במהפך!). ואם הוא יותר מזה, הוא

- 29 מלמעלה, כגון: ^א יִסְרָף אִישׁ (לט: יב), ^ב בְּתוֹף לְבִי (מ: יא); חוץ מן: לדוד' שִׁפְטָנִי ה'
- 30 כִּי־אֲנִי (כו: א) ^ג וַיֵּשֶׁב יוֹאֵב (ס: ב), ^ד תְּהַלֵּךְ לְכָל־חֲסִידָיו (קמח: יד). וכלל
- 31 המארכה כזה: ^א שְׂכָבִי קָבֵר (פח: ו), ^ב אֲשֶׁר עֲשִׂית (פו: ט), ^ג לְדוֹר אַחֲרוֹן (עח: ד), ^ד
- 32 כְּמֹעֵשֶׁב (צב: ח), ^א נוֹרָא אַתָּה (עו: ח), ^ב וּמִי־יַעֲמֹד לַפְּנִיךָ (עו: ח; רביע מוגרש בלי גרש), ^ג רָהֵב וּבָבֶל (פז: ד; רביע קטן),
- 33 ^א וְלֹא יִנְחָם (קי: ד), ^ב יֵצֵא חוּחַ (איוב לא: מ), ^ג פִּנְי שְׂרִים (איוב לד: יט), ^ד וּמִי יִרְשַׁע (איוב לד: כט), ^ה אֶפְיָקִי מִים (יח: טז),
- 34 יִרְשׁוּ אֶרֶץ (מד: ד), ויש אומרים: יִרְשׁוּ אֶרֶץ. וכלל אחר
- 35 לְמָה שִׁמְשַׁרְתָּ אֶת הַזֹּרְקָא (= הַצִּינּוֹר), כגון: מִי יִתֵּן מַצִּיּוֹן (יז: ד; גג: ז), אַם נשאר(?) ביניהם
- 36 הַנְּקוּדוֹת הוּא כך, ואַם הִיוּ נְקוּדוֹת כֹּזֵה: הָאֵל לְנוֹ (סח: כא), בְּרֹף
- 37 ה' (סח: כ), מִי הוּא זֶה (כד: י), תְּבַנָּא לַפְּנִיךָ (עט: יא); חוץ מן: מֶה רֶב־טוֹבְךָ (לא: כ).
- 38 כלל אחר לשופר הפוך והוא אשר []
- 39 צִינּוֹרִית. הַצִּינּוֹרִית תְּקַדֵּם לְשׁוֹפֵר עֲלִיּוֹן מִמֶּעַל לַנְּקוּדָה(?), כגון:

כלל א (ש' 1-6): הטעמת מונח עם הדחי בתיבתו. הכלל מצוי בספרות המסורה בעיקר בשתי נוסחאות. אחת מהן אצל דותן, שער יב; בה נקבע שאם יש בתיבה המוטעמת בדחי געיה, אין בא בה שופר (מונח), חוץ משלוש תיבות במקרא, שבהן שופר וגם געיה בתיבה מוטעמת בדחי. הכלל השני בא ב'הדאיה אל-קאר' על עיבודיו השונים, והוא קובע שמשרת הדחי בא עמו בתיבתו רק בהברה מנוקדת בקמץ או בחולם, וביניהם ובין ההברה המוטעמת בדחי — שווא בלבד. לשיטת הטעמת משרת הדחי עמו בתיבתו ולדיון בכללים אלו עיין כא"צ, מד. 2-4, ועיין בניתוח המפורט של השער הנ"ל אצל דותן.

הכלל בקטע אינו ברור כל צורכו. הוא עשוי שני חלקים. חלקו הראשון דן בתיבות בנות חמש אותיות, שבראשונה מהן געיה. מובאות ארבע תיבות להדגמה, ורק אחת מהן בת חמש אותיות; שתיים בנות שש ואחת בת שבע אותיות. אם נניח שכוונת הכלל אינה לאות הראשונה כפשוטה אלא לאות החמישית מסוף התיבה, או אם נניח שאינו מונה אמות-קריאה ('נחים נעלמים') — שלוש מן התיבות עשויות להתאים לנוסח הכלל (עיין להלן), אך לא תיבת 'ואשלחהר', שבה הגעיה באות הראשונה (השביעית מסוף התיבה) או השנייה (הששית מסוף התיבה), ובה שש אותיות הגויות. אפשר כוונת הכלל: תיבות בנות חמש אותיות ויותר.²

לכאורה, בתיבה כגון 'אֶחָשְׁבָה' הכוונה לגעיה בו"ו; אך ראוי להשוות כלל זה להערת-מסורה אנונימית מתוך כ"י המוזיאון הבריטי 61, לתה: עג טז (מובאת כא"צ, לד. 10, הערה 9): 'ד' (?) מלין קרי בגעיה ולית בהון שופר והן מסרה רבה; בכתיב-יד זה

2 לקביעת כלל על-פי מספר אותיות התיבה השווה כא"צ, ג. 10, בניין הגיית השווא כנע או כנח בתיבות הפותחות: הק....

שלוש התיבות הראשונות מוטעמות כך: וְאֶחָשְׁבָה, וְאֶשְׁבְּרָה, וְאֶשְׁלַחְהוּ. מסתבר שיש קשר בין שני הכללים, וגם בקטע שלנו הכוונה לגעית-שווא באל"ף בשלוש תיבות אלו. אם נקבל השוואה זו, מסתבר שהכלל קובע, שבתיבות בנות חמש אותיות (ומעלה), ובהן געית-שווא, אין שופר בא. ואכן, בכי"א ובכתבי-היד הקרובים לו אין שופר בתיבות אלו, אך בשלוש הראשונות אין געיה. ב'ספר החילופים' אין נזכרת מחלוקת בעניין זה, ולכאורה אפשר להסיק מכך, שגם ב"נ לא נתן בתיבות אלו געיה. חלקו השני של הכלל אינו קובע שיטה, אלא מביא רשימה של שבע תיבות שאין בהן שופר, בצד ארבע תיבות שיש בהן שופר, ומציע לקרוא להקיש לפיהן.³ בארבע מן התיבות שאין בהן שופר יש געית-שווא בראש התיבה; שלוש האחרות ראיות לגעיה בהברה פתוחה בראש התיבה (בקטע, וכן בכי"א, יש געיה רק באחת מהן). מתוך ארבע התיבות המוטעמות בשופר, באחת הוא בא בהברה מנוקדת בקמץ ובשלוש בהברה מנוקדת בחולם.

הכלל בקטע זה מושלם פחות מכללי 'דקדוקי הטעמים' ומכללי 'הדאיה אל-קאר', אף על פי שגם הללו אינם שלמים. אין הוא מגלה זיקה לידוע לנו מ'ספר החילופים' על הטעמת ב"נ. נזכרת בו תיבה שעליה נמסרה הסכמה בין ב"א לב"נ (יש עוד תיבה כזו שלא נזכרה: גְּמָהְעוֹלָם, מא:יד), אך אין נזכרת תיבה שעליה נמסר חילוף: גְּיִרְוֹמְמָךְ (לז:לד; ב"נ: גְּיִרְוֹמְמָךְ), והרי אפשר היה לצפות להזכרת דוגמה זו בכלל הנושא את שמו של ב"נ.

כלל ב (שו' 7-9). בראשו כתוב: ב' נ, כנראה: בן-נפתלי. הכלל דן בהנעת השווא אחר טעם מחבר, הבא בראש תיבות מוטעמות בצינור (כא"צ, מח.9), רביע קטן (מז.4) ולגרמיה (נא.8). הכלל בא במס"ג כי"א, סט:כא, בנוסח זה: 'כל מלה דגרשה בטע בתלתי ספרייה פתחה בר מן ד חרפה שברה לבי שמרה נפשי כי חסיד אני טמנו גאים לי יראת ה" (דיון כא"צ, נד.1). נוסח דומה אצל דותן, שער יג (עיין הדיון, שם): 'כל תיבה ערוכה ובמרפא ארוכה ובגעיה תמוכה בפתחה נסוכה'. מובאות שם שש תיבות שבהן השווא נע (שתיים מהן, 'אקרא' ו'אמרות', מצויות בקטע), וארבע שבהן השווא נח, והן אלו שבמס"ג כי"א. בכתבי-יד אחרים של 'דקדוקי הטעמים' ('קונטרסי המסורה') מובאות גם הדוגמות 'שגנו' ו'ממתים' שבקטע.

הכלל בקטע מתאים בדרך-כלל לניקוד כי"א, שבו בכל התיבות הללו האות השנייה מנוקדת בחטף-פתח, היינו: מוציאים ('מפקין') אותה,⁴ חוץ מתיבת 'טמנו', הנמנית בקטע בין אלו שבהן השווא נע, ואילו בכלל בכי"א ובי'דקדוקי הטעמים' בין אלו שבהן השווא נח. אמנם יש חילוף ב"א-ב"נ בתיבה זו, אך נוסחו המקובל (ב'ספר החילופים'): ב"א: גְּאִים'; ב"נ: גְּאִים'; שם מובאת הערה, שבעד"ד הנוסח: ב"א טַמְנו, היינו: ב"א דווקא (ולא ב"נ) בחטף-פתח. השווה עוד הערת-מסורה בכי"ש לפסוק זה:

3 ללשון 'הקש על זה' השווה: 'לכו נא הגברים הנה נא הואלתי ראה מה בין זה לזה. יהי בן ה' עמכם אני אֶל שְׂרֵי הַקֶּשׁ על זה ואין אחת בא לידי שגגה' (מס"ג כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב, 17, שם: י.יא).

4 המונח 'מפקין' מקביל למונח 'יצא בפה' וכיו"ב. השווה, למשל: 'והקורא אֶבְחַן דרכם ויציא ב' מפיו' (דקה"ט, 84); 'ויש לנו שתי שוואיות חדא היא גניבא וחדא היא יוצאה בלשון' (דותן, 73); 'השני אילו נחטף לא נתפרש האות והיה אחד מהם נסתר ולא יצא בפה' (כא"צ, לט.13).

ב' דלא פתח'. אם אין מניחים שחלה טעות בנוסח המקובל של החילוף, הרי שהכלל בקטע לגבי תיבת 'שמנו' עומד בסתירה לא רק לכי"א ול'דקדוקי הטעמים', אלא גם לנוסח ב"ג.

כלל ג (שו' 9-17) קובע אימתי בא לפני רביע המשרת מהפך (ז, בלי פסק) ואימתי המפסיק מהפך לגרמיה (ז; מהפך ואחריו פסק). על מהפך משרת ומהפך לגרמיה לפני רביע, עיין ו' ויקס (W. Wickes), טעמי אמ"ת, אוקספורד 1881 (ניו-יורק² 1970), עמ' 77; לפני רביע קטן — שם, עמ' 90. על דיני משרתי רביע גדול, עיין כא"צ, מו. 2-8; רביע קטן — שם, מז. 1. ויקס קובע, שבדרך כלל, במקום שהדיבור המוטעם ברביע הוא בן שתי תיבות בלבד, אזי אם דרושה הפסקה כלשהי, התיבה הראשונה מוטעמת בלגרמיה; אם אין דרושה הפסקה, היא מוטעמת בטעם מחבר.

כדרך מדקדקי המסורה, אין הכלל בקטע מבחין בין סוגי הרביעים השונים בטעמי אמ"ת. רוב דוגמותיו הן לפני רביע גדול, ורק אחת מהן לפני רביע קטן, לז: כה; ויקס, 90, קובע, שרק בשני מקומות מהפך לגרמיה בא לפני רביע קטן, והם לז: כה הנזכר, וכן: אָוֹן יְחֻשׁב (לו: ה), המתאים לכלל בקטע. אין מהפך משמש משרת אחד לרביע קטן.

אף על פי שאין הדבר אמור במפורש, מסתבר שהקטע דן רק בתיבות הבאות בראשי פסוקים, שכן כל דוגמותיו מסוג זה. אילו התכוון שיחול הכלל שקבע גם על תיבות הבאות באמצע פסוק, היו ממנו יוצאים מרובים, כגון: תַּחַת נִפְשֵׁי (איוב טז: ד), שֶׁבֶט הַרְשַׁע (קה: ג), קָמוּ עָלַי (נד: ה), תְּהַלֵּךְ לְכָל־חֲסִידָיו (קמח: יד); שהרי לפי הכלל שבקטע, כולם ראויים למהפך לגרמיה.

אם אכן הכלל דן רק בתיבות הבאות בראש פסוק, הוא מתאים למצוי במקרא, ויש עוד דוגמות מוטעמות לפיו, כגון: יְגֹרְרֵי יִצְפֹּנוּ (נו: ז), יִשְׁפֹּט עֲנִיִּים (עב: ד), אֶפְסוּי חבלי־מוֹת (קטז: ג), במהפך לגרמיה; ולהפך: הִנֵּה הַגִּבּוֹר (גב: ט), בַּיָּם דֶּרֶךְ (עז: כ), במהפך. מצאתי שלושה יוצאים, שלפי כללי הקטע דינם מהפך לגרמיה, והם מוטעמים במהפך: צִיָּה גַם־חֹם (איוב כב: יט), וְאַרְבָּא בַּפְתָּאִים (מש' ז: ז), עֹוֹרָה כְּבוֹדֵי (נו: ט).

תיבת וְהַמִּטֵּים עֲקָלְקוֹתֶם (קה: ה) מציינה הקטע במפורש כמוטעמת בלגרמיה. על תיבה זו נמסרה ב'ספר החילופים' הסכמה: 'בלא פסק'. נוסח הקטע שונה אפוא מנוסחיהם של ב"א ושל ב"ג כאחד.

כלל ד (שו' 18-25): הטעמת משרת אחד ללגרמיה, וכאן נאמר במפורש שהכוונה לראש הפסוק בלבד. הכללים קובעים אימתי משמש מהפך ואימתי עילוי; הם אינם דנים במהפך מצונן כמשרת ללגרמיה ולא במרכא, המשמש לו משרת לעתים רחוקות (כא"צ, נא. 3).

הכלל יש בו שלושה חלקים: (א) אם התיבה בת ארבע אותיות או יותר, משמש עילוי; (ב) אם פחות מארבע אותיות — מהפך, חוץ מתיבות בעלות מבנה מסוים. לפי הדוגמות, מסתבר שכוונתו לא לתיבות בנות ארבע אותיות ויותר או פחות מארבע אותיות, אלא לתיבות בנות חמש אותיות ויותר או פחות מחמש אותיות;⁵ (ג) אם התיבה פחות משלוש אותיות — המשרת מהפך.

5 גם בכלל א שימושו במספר האותיות בתיבה לא היה ברור.

יש יוצאים אחדים מחלקו הראשון של הכלל (הקובע שבתכיבות בנות ארבע אותיות ויותר המשרת עליו), שלא נמנו בקטע, כגון: וְאִם-בָּא (מא: ז), וְגַם-אֵישׁ (מא: י), יִשְׁלְלוּ (איוב ג: ז), שְׁפֹטְנֵי (מא: ג), וַיִּגְרַשׁ (עח: כה), מִצְמִיחַ (קד: יד); וגם דוגמות שבהן חמש אותיות ודגש (עיין להלן): חֲטָאוֹת (כה: ז), בְּשָׂרָיִי (מ: ז). אין יוצאים מחלקו השלישי של הכלל (הקובע שבתכיבה בת שלוש אותיות ופחות המשרת מהפך).

חלקו השני של הכלל קובע, שאם בתכיבה פחות מארבע אותיות (מסתבר שכוונתו לארבע אותיות ולא פחות, שכן רוב דוגמותיו כאלו), המשרת מהפך. מכלל זה יוצאים 'בר מן דגשין אן ית'קל אול חרף'. 'דגשין' הוא כנראה המונח העברי: תיבות דגושות. 'ית'קל' כוונתו: יכביר. לכאורה אפשר להניח שפירושו: הכביר בדגש (במשמעות זו המונח משמש לעתים קרובות בכתבי ר' יהודה חיוג' ור' יונה בן-ג'נאח'), אך לפי זה קשה להסביר את הדוגמות הנמנות בכלל, שהן משלושה סוגים:

א. תיבות שבהן דגש חזק: וַיִּתֵּן, תִּתְּדֵשׁ.
ב. תיבות שבראשן תנועה גדולה לפני שווא (הברה ראויה לגעיה): אָכְלוּ, צִמְאָה, נְשָׂאוּ.

ג. תיבות שבראשן תנועה לפני חטף (הברה ראויה לגעיה): וַאֲנַחְנוּ, לְעֵשׂוֹת (שתיים אלו הן בנות חמש אותיות, ולכאורה מקומן בחלקו הראשון של הכלל).

ושמא, לפי הדוגמות מן הסוגים ב-ג, כוונת המונח 'הכבדה' להטעמה בגעיה, כמשמעות המצויה במונח זה לעתים רחוקות.⁷

עם שבכללותו חלקו השני של הכלל מתאים לממצא בכ"א ובכתבי-היד הקרובים לו, יש יוצאים בכל סוג וסוג: סוג א — יוצאות: חֲנָנִי (נז: ב), רַבּוֹת (מ: ז), יִתְּמוּ (קד: לה), פְּשֵׁמֶן (קלג: ב), הַבֵּיט (קמו: ה), וַיִּרְם (קמח: יב). סוג ב — מתאימות לכלל: שְׁמֵעָה (צז: ח), פְּעָרוֹ (איוב טז: י), לְבָשׁוֹ (סה: יד); יוצאת (מלבד 'נשאו' הנזכרת): בְּרַכּוֹ (קג: כב). סוג ג (אם אכן הכוונה למבנה זה) — מתאימות לכלל: יֵאָרֵב (י: ט), תְּעַרְרֶךָ (כג: ה); יוצאות: וַאֲנִי (סט: יב), כְּאֲשֶׁר (מח: ט).

לסיכום: מתוך שלושת חלקי הכלל, רק השלישי אין ממנו יוצאים, ואילו שני הראשונים מספר יוצאיהם אינו פחות ממספר המתאימים להם. אך ראוי לזכור, שדווקא ביחס למשרתי הלגרמיה יש בכתבי-היד שניוויים רבים, ושמא לא בכל מקום היה נוסח המקרא שלפני מחבר הקטע כנוסח כ"א ובכתבי-היד הקרובים. מתוך

6 כגון: 'יעל כן בא הכובד (ההדרגה) במקומות מעטים' (ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' רנז), ועוד הרבה.

7 'הכבדה' במשמעות 'הטעמה בגעיה': 'או אם הוכבד האות שלפניו כמו וְשָׁבָה, הַמְדַבְּרִים' (הורית הקורא, [374], 66), 'יכל שוא באות שני מן התיבה הוא נח וסמוך לו שוא אלא אם כן נכבד האות הראשון והוארך בו יהיה השוא נח וסמוך לו רפי כמו וְשָׁבָה' (שם, [373], 65); 'ליאן אלגעייה הי אלתי תת'קלהא' (לוי, יט); 'שהוא שוא נשבה והוא לעלת בוא ההא בקולות (=בקלות) ולא בכובד' (בתיבת: הַמְשַׁעַע 'עד"ד, 53א); 'זהו אן אלתי'קיל שרט פיה כקו וְלִלְמַדְם סָפֵר. ולו זאל אלתי'קיל מן אלשווא לא יפתח אלשווא' (קטע קיימברידג', טיילור-שכטר, סדרה חדשה 301, 23); 'וכבר יש לרוב בני אדם ספיקה כשבא ב' אותות רצופות בתוך המלה אם יהיה תחת הראשונה שוא אם הוא שוא שוכן או מניע. וזו הספיקה מסבת הכובד שיש באות אשר לפני אותם שתי אותות רצופות כמו אם היה השוא בגעיה או בטעם מלך דע כי אתו השוא מניע' (הורית הקורא, כ"י אוקספורד 1465, דף 242; לפי דותן, עמ' 363, הערה 11).

הדוגמות הנזכרות בכלל, תיבת 'נשאו' מוטעמת בו במהפך, כהסכמה בין ב"א לב"נ; תיבת 'לעשות' מוטעמת במהפך, כב"א (לפי 'ספר החילופים' הטעימה בי"נ בעילוי). מכאן שנוסחו התאים לנוסח ב"א, ולא לב"נ.

כלל ה (שוי' 26–30): הטעמת משרתי רביע גדול, הבא באמצע הפסוק: מהפך או עילוי. לתיאור ההטעמה בכי"א, עיין כא"צ, מו. 2–7. אין הוא דן במקום שבו מהפך מצונן או מרכא (עיי' להלן) משרתים לרביע גדול; לפיכך מובאות דוגמות שבהן הרביע בא אחר לגרמיה, פזר ועו"י, ולא אחר רביע (אחר רביע משרתיו מהפך מצונן או מרכא; כא"צ, מו. 6).

הכלל קובע, שאם תיבת המשרת מוטעמת באות הראשונה שלה, הטעם מהפך, ונמנים שלושת היוצאים היחידים מכלל זה. אם הטעם אינו באות הראשונה, המשרת עילוי, חוץ משלושה יוצאים, שניים אחר לגרמיה או פזר (יש יוצא נוסף: אָל-יֵךְ אָדוֹנֵיהֶם, קכג; ב; כ"ש: אָל-יֵךְ), ואחד אחר עו"י. בשני הסוגים גם דוגמות שבהן המשרת מרכא, אך, כאמור, אין זה עניין לכלל הנדון. כל הדוגמות הטעמתן מתאימה להטעמת כ"א. על שתיים הסכימו ב"א וב"נ להטעים בעילוי, כבקטע.

כלל ו (שוי' 30–34), כנראה, המשכו של הקודם, וממשיך לדון במשרתי הרביע. כל הדוגמות באמצע פסוק. אין נקבע כלל מפורש, אלא מובא אוסף דוגמות שבהן המשרת מרכא (מסתבר שאין מובאות כל התיבות המוטעמות כך), ויש ללמוד מאלו המובאות על האחרות. בעוד בכלל ה כל הדוגמות של משרת לרביע גדול, כאן אין הבחנה בין הרביעים השונים.

דוגמה אחת למשרת רביע מוגרש בלי גרש (עו: 2ח). מרכא הוא המשרת המקובל למפסיק זה (כא"צ, מה. 4–5), ויש במקרא עשרות דוגמות המוטעמות כך, כגון: וּבְתוֹרָתוֹ יִהְיֶה (א: ב), יִלְיִן כְּבִי (ל: ו). דוגמה אחת למשרת רביע קטן (פז: ד). משרתו של זה מרכא תמיד (כא"צ, מז. 1), ויש עשרות דוגמות המוטעמות כך, כגון: שֵׁם כְּבוֹדוֹ (עג: ט), לְנֶגְדַ עֵינֵי (קא: ג).

שאר הדוגמות הן למשרת רביע גדול. אחת מהן אחר רביע (עח: ד); בדרך-כלל מרכא משמש משרתו במעמד זה, ויש עוד שלוש דוגמות מוטעמות כך (כא"צ, מו. 6). הדוגמות האחרות הן למשרת הרביע הבא אחר לגרמיה או פזר (מו. 3–4). מרכא משמש בכי"א ובכתב-היד הקרובים לו במעמד זה בתיבות משני סוגים:

א. תיבות מוטעמות בהברתן הראשונה בגלל נסיגת טעם. יש חמש דוגמות כאלו במקרא. בקטע באות ארבע מתוכן; החמישית היא: שִׁחְקוּ מִים (איוב יד: ט). בקטע נאמר שיש מטעימים בתה' מד: ד יָרְשׁוּ בְּמַהֲפֵךְ. אין עדות להטעמה זו בכתב-היד הקרובים לכי"א, והיא כהטעמת תיבות שטעמן מלעיל שלא מנסיגה (כלל ה).

ב. תיבות הפותחות בשווא נע וההטעמה בהברה שאחריה. יש במקרא שלושים תיבות כאלו, עשר מהן מוטעמות במרכא, עשרים בעילוי. בקטע מובאות שש מן המוטעמות במרכא. לא הובאו: בְּרָךְ (מש' כה: י), וְלֹא (פב: ה), כְּמוֹ (משלי י: כב), לְמִי (משלי כג: כט). לפי שהכלל בקטע אינו אמור למנות את כל הדוגמות, אין לראות חסרים אלו כהשמטות.

בין הדוגמות המוטעמות במרכא מובא קי: ד, שעליו נמסר חילוף שנוסחו אינו ברור; שמא: ב"א; ולא, ב"נ; ולא; אבל כ"א וכי"ל: וְלֹא; כ"ש: ולא. אפשר נוסח

החילוף צריך להיות הפוך, היינו: ב"א: ולא, ב"נ: ולא; ולפי זה נוסח כתיב-היד ונוסח הקטע מתאימים לנוסח ב"א.

כלל בעניין הטעמת משרתי הרביע נמסר גם ב'הדאיה אל-קאר' (כא"צ, שם), והוא שלם יותר מזה שבקטע.

כלל ז (ש' 34-37): שני משרתים לצינור: מרכא ומונח או מהפך ומונח (כא"צ, מח. 7-9). הכלל קובע, שאם טעמי שתי התיבות אינם סמוכים, וביניהם הברה ('נקודות'), המשרתים הם מרכא ומונח. מובאות שתי דוגמות, ויש שתיים נוספות: אָם תִּטָּה (איוב לא: ז), אָת אַרְבָּם (ס: ב). אין מובאות דוגמות שבהן שני משרתים אלו בתיבה אחת. אם טעמי שתי התיבות סמוכים, משמשים מהפך ומונח. מובאות דוגמה אחת להטעמה זו בשתי תיבות, ושלוש דוגמות שבהן שני המשרתים בתיבה אחת, ואלו כל הדוגמות המצויות. כיוצא מן הכלל מובאת דוגמה שבה שתי תיבות לפני תיבת הצינור, ואין חציצה בין הטעמותיהן, אך הן מוטעמות במהפך ומקף (כא"צ, מח. 3). אין מובאים יוצאים אחרים מן הכלל, שבהם שתי תיבות לפני הצינור, אחת מוקפת והשנייה מוטעמת במונח, או שבהם שני מונחים משרתים לצינור, וכיו"ב (עיין שם). כלל ח (ש' 38-39): נשתמרה רק תחילתו, ובה נזכרים מהפך מצונר ועילוי, אך אין נושא ברור.

כל שבעת הכללים בקטע דנים בטעמי אמ"ת, ובעיקר במשרתים השונים לדחי, רביע, לגרמיה וצינור. בתוכם בא הכלל בעניין מבטא השווא אחר המשרת הבא בהברה הראשונה של התיבה. כללי משרתי הרביע באים בשני סעיפים לא רצופים.

הכללים אינם שלמים, ואינם דנים בשיטתיות במשרתי כל מפסיק ומפסיק: משרת אחד, שני משרתים וכו'. גם בדיונים במשרת זה או זה הכללים אינם שלמים; על פי רוב דנים בביררה בין שני משרתים, ואינם מזכירים אפשרות של משרתים נוספים. עוד יש מכללים אלו הרבה יוצאים, שלא זכו להיזכר.

אצל דותן ארבעה שערים רצופים (י-יג) הדנים בטעמי אמ"ת. שניים מכללי הקטע עוסקים בנושאים דומים לנושאי שערים אלו (כלל א — שער יב; כלל ב — שער יג). כלל ז עניינו משרתי הצינור, כעניין דותן, שער י; אך כלל ז עוסק בכללי שני משרתים בלבד לצינור, ואילו שער י במשרת אחד בלבד. השוואה בין כללי הקטע לכללי דותן מעלה, שאופיים דומה: כאן וכאן הכלל דן בעניין אחד, ואינו מחזיק דיון שיטתי בכל משרתי הטעם. כאן וכאן בא אוסף כללים בתחום אחד, בלא נסיון להקיף בשיטתיות את התחום כולו. אשר לתוכן הכללים, נראה שכללי דותן מדויקים יותר מכללי הקטע. מעניינת סמיכות הכללים א-ב בקטע, הדומה לסמיכות שערי יב-יג אצל דותן. כלום אפשר שסמיכות זו מקרה בעולם היא?

כללי 'הדאיה אל-קאר' וקיצורו 'אלחאן אלתלא אספאר' שיטתיים ומקיפים, דנים בכל טעמי אמ"ת; לגבי כל טעם מונים את כל כללי משרתיו: משרת אחד, שני משרתים וכו'. מכאן שהקטע שייך לסוג ספרותי דומה באופיו ל'דקדוקי הטעמים' (או ל'קונטרסי המסורה'); והוא מקיף יותר את נושא טעמי אמ"ת מ'דקדוקי הטעמים', אך יסודי ומדויק פחות ממנו.

בשני הכללים הראשונים — א, ב — נזכר בין-נפתלי. השוואת כללי הקטע לחילופים אינה מעלה קרבה לב"נ דווקא. בשלושה מקומות (כללי א, ד, ה) נוסחו

מתאים להסכמת ב"א וב"נ; באחד (ג) נוסחו נוגד להסכמתם; באחד (ד) נוסחו כב"א בניגוד לב"נ; באחד (ב) נוסחו בניגוד לכלל ב'דקדוקי הטעמים' ולנוסח כ"א; ואילו באחד (ו) נוסחו מתאים לכ"א במקום של חילוף שנוסחו אינו ברור. אם מניחים, כמקובל, שכל ההבדלים בין ב"א לב"נ הם אלו המנויים ב'ספר החילופים', ובעניינים שלא נזכרו שם היה נוסחם שווה — אין נראה שהקטע משקף את נוסח ב"נ. כך נראה גם מנוסח דוגמות אחרות בו, שהוא שונה מנוסח כ"א וכתבי-היד הקרובים לו ולא נזכרו לגביהן חילופים (כגון בכלל א). לפיכך נראה שמשתקפת בקטע מסורת עצמאית, לא כב"א ולא כב"נ, ומסתבר שהייחוס לב"נ בכללי א—ב אינו מיוסד. ושמה חייבים להניח, שהיו מסירות שונות של נוסח ב"נ, אחת מהן משתקפת ב'ספר החילופים' ואחרת בקטע.

דף ב

המקור*

- | | | |
|----|---|----------|
| 1 | פי אלסחה או אלאַת'נין וקיל באחד אלמצותאת או בשבא | 6 [ע"א] |
| 2 | או בלחן לא יכ'רג' ר'יש מת'ל שרים קברים ויאמר עובר | |
| 3 | ד'לך צחיח ממתחן. עילה פי אלאויה | |
| 4 | קד כאן אלאולין וצ'עו אמארה פי ד'לך פי אלתת'קיל | |
| 5 | ואלחכ'פיף אעני דגש ורפי וכתבוהא מע ג'זאמעהם | |
| 6 | כל דסמ'ך לאו'יה רפי וד'כרו בעץ' וג'עלו לה כותב | |
| 7 | ד'כרו פיה א'ו'יה ואלסחה ב'ג'ד כ'פ'ת ומא יוד'כר מן ג'זאמע | |
| 8 | ד'לך פאמא עלל למ צאר להאד'יה אלארבעה דון ג'ירהא | |
| 9 | ולם צאר פי אללגה דגש ורפי פלם יד'כר פיהא שי ולא וג'דנא | |
| 10 | לאחד מן אלאולין פי אלעלל שי וליס אנא נקול אןל דגש ורפי | |
| 11 | יטיקון ד'לך בל קד כאן ענדהם פי אהון אלסעי ואלאבין | |
| 12 | נחן גפולנא ען אלואג'באת וגבית ענא אלמערפה בה ולם | |
| 13 | נבלג מא בלגוה לאנא נרג'ע פי אלראי אלי אן]הם ומא | |
| 14 | [] פכ'רג' פי ד'לך בעון אלהחמ'ן שי סדיד מוקנע | |
| 15 | אלעלה אלתי אוג'בת ד'לך לא'ו'יה דון כ ב חרפא | |
| 16 | אנהא אחתמלת מא למ תחתמל סאיר אלחרוף לאן | |
| 17 | אלחרוף ליס פיהא שי יכמון פי מוצע ויט'הר פי מוצע | |
| 18 | והד'יה אלארבעה אעני א'ו'יה אחתמלת אלכמון ואלט'הורן | |
| 19 | פי מואצ'עהא ותת'בתהא למה ת'בת ד'לך אלי ד דון | |
| 20 | ג'ירהא וג'ב ד'לך להא נצף ד'לך אָמור מאד אָבן נַאָוה | 6] [ע"ב] |
| 21 | פקד ט'הר אלאלף פי מוצעה נצף אלכמון יָראו את ייי | |
| 22 | וְנַאָוה לְאָמור וּמְאָמור פקד כמון נצף אלו אליו עשו וקָנו שָׁלוֹ | |
| 23 | עֲלֵן לְקָנו קד ט'הר אלו נצף אלכמון עָשו פָּאו עָשו עָלו | |

* במקום שיש נקודות דיאקריטיות ככה"י — הן מובאות כצורתן; במקום שהן חסרות — הושלמו בגרש.

- 24 פקד כמון וטהר נצף אלהי אנה גשמה לחונה זכורה
 25 קד טהר אתה עתה אתה ואתה פקד כמון וטהר נצף אליוד
 26 (עלי [תחתי]) עיני אזני צרי איבי קד טהר
 27 עיני צרי איבי קומי פקד כמון וטהר
 28 ד'לך פי אלארבעה אחרוף כמא ביננא גיר אן אלאלף מובאיין
 29 אל הוי לא יכ'רג' פיה מא כ'רג' פי אל ג לאן אלת'לאת'ה תכמין
 30 פי אלואיל אלכלאם ופי אואכ'רה ופי וסט'ה וכד'לך תטהר
 31 ואלאלף פלם יחתמל מת'ל ד'לך בל הו יט'הר פי אואיל אלכלאם
 32 ופי וסט'ה מת'ל לאמר ונחוחה פהו לא יכמון פי אואיל אל
 33 כלאם ולא יטהר פי אואכ'רה פקד באין אל ג אלאלף אלה
 34 יקום מקאם אלאלף אד'א לאצק ב'ג' כ'פ'ת מת'ל ה'ית'ה
 35 תהו עונה ב'ה לא תהוד'עונני לא ב'חכמה. פקד קאם
 36 אל אלף מקאם אל ה פי אלקול ואללפט פקד ד'כרנא אלעילה:
 37 אלד'י אוג'בת הד'א לאויה דון גיר'הא. פאמא אלשרט פי
 38 בגד כפת פאכתי'ר ד'לך מת'בות עינד אלקראין: °

התרגום

- 1 [6 ע"א] 1 בשש האותיות¹ או בשתי האותיות² ויש אומרים באחת התנועות³ או שווא⁴
 2 או בטעם⁵ אין הרי"ש נהגית (כפולה), כגון: שרים (במ' כא:ח),⁶ קברים (שמ'
 יד: יא ועוד), ויאמר (בר' יד:ט), עובר (בר' כג:טז)⁷
- 1 שש האותיות הן: ד, ז, ט, ס, צ, ת. עיין מבוא.
 2 שתי האותיות הן: ל, נ. עיין מבוא.
 3 וכך אומר עב"י: 'פאן כאן יקאל באחד אלמצותאת' – עב"י, 54/104; הניקוד, 14/37; כלומר:
 אחת משש האותיות הנ"ל (עיין הערה 1) בהברה פתוחה, ועיין דוגמאות: הניקוד, 36/טבלה,
 וגם להלן.
 4 שווא – לא נמצא בדברי עב"י יחד עם הקודם, אלא בדיוק להפך לפי דברי עב"י: 'בעד אן כון
 אחרף או אלא בשבא' – תהיה הרי"ש נהגית כפולה(!). זה גם לא ידוע לי מדבריהם של רס"ג
 ורד"ק ואחרים; עיין עב"י, עמ' 187–206. ועיין בסמוך.
 5 כלל זה לא נמצא בדברי עב"י לא בכלל לרי"ש כפולה ולא בכלל לרי"ש שאיננה כפולה, ואינני יודע
 מאין לקח תוספת זו, והיא נמצאת כאן לראשונה. ייתכן שבאה לו התוספת מתוך שגרה בלשון
 הרקדוק ובייחוד בדיקדוק המסורה. כלל כזה איננו ידוע לי גם מדברי אחרים, אשר הושפעו מעב"י.
 עיין עב"י במראיהמקומות הנ"ל. ועיין להלן בדוגמאות.
 6 שרים – בלא דגש. דוגמה זו נמצאת בעב"י, 1/96; הניקוד, 24/45. אלא שכאן צוין בדגש ברי"ש
 שלא כדין עב"י.
 7 בשלוש הדוגמאות האחרונות יש רק דבר אחד הקשור בכללי עב"י, הוא הרי"ש, אולם אין בהן יותר
 הקשור בכללי עב"י. אין בהן גם לא שש האותיות ולא שתי האותיות לא לפני הרי"ש ולא אחרי
 הרי"ש. באחת מהן: קברים – הרי"ש פותחת את ההברה, ואילו בשתיים האחרות: ויאמר, עובר
 – יש באותה הברה שיש בה הרי"ש הנחץ, הטעם, אשר חידש מדעתו או העתיק מדברי אחרים,
 ואיננו יודעים זאת לא מעב"י ולא מאחרים. וראה הערה 5, כאן.

3 זה נכון ובדוק.⁸ הסיבה⁹ לאותיות אוי"ה¹⁰
 4 הראשונים¹¹ שמו סימן¹² בעניין זה, בעניין הכבד
 5 והקל כלומר דגש ורפי¹³ וכתבו (את הסימן לאותיות) כלולים יחד:¹⁴
 6 'כל דסמין לאו"ה רפי, וחלק מהם הזכירום וגם כתבו עליהם ספרים,¹⁵
 7 ובהם הזכירו את אוי"ה ואת שש האותיות בג"ד כפ"ת, ולא הזכירו את הכללים
 8 של אלה.¹⁶ ומה שנודע לגורמים (הסיבות): מדוע אלה¹⁷ ארבע האותיות ולא אחרות
 9 ומדוע יש בלשון העברית דגש ורפי? הרי לא נזכר בהם מאומה,¹⁸ ולא מצאנו
 10 מאת אחד הראשונים בעניין הגורמים מאומה, ואיננו אומרים,¹⁹ כי דגש ורפי
 11 מתאימים לאלה, ויותר מזאת היה אצלם (כל העניין מוכן בעזרת) ההתאמצות
 הקלה ביותר והמובנת ביותר

8 צחית ממתחן — ביטוי זה נמצא גם בדברי עב"י, 16/100: צחית מחר: 42/102; צחית; וזה
 מלשונם של אנשי תורת הבלשנות הארץ-ישראלית: הקולות, 121/154; ממתחן; לוי, א/15; 4/1;
 ויחררה... ותחרירה; 5/ט; אלתקין אלצחיה.

9 עילה — כתיב מלא. זו אחת המלים של תורת הבלשנות הארץ-ישראלית: הניקוד, 15/44; 1/44;
 לוי, יד/22, 20/6, ט/15; כה/1; ל/17; ספר היוכל לסגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 285, הערות 69,
 77; עמ' 289 הערה 1; ובלשון משועבת: דקה"ט, 6/28; 1/34; ל/17. על הכתיב המלא עיין בלאו,
 7/21.

10 הכינוי אוי"ה רומז לעתיקות, כי איננו לפי סדר האלף-בית יוש בו השם; ולא חשש הרושם, כמו שלא
 חששו בימים קדומים להשתמש במספרים יה, יו, במקום טו, טז. כבר רמזתי לזה בהניקוד, 3/43–4.
 יש לציין, כי השתמשו בצירוף זה בעלי המסורה, כפי שנמצא להלן בחיבורנו ובחיבורים רבים של
 דקדוק המסורה.

11 אלאולי — בעיני מסתבר, כי הכוונה לבעלי-המסורה הקדומים, אשר ניסחו את דברי המסורה
 בלשון הארמית. כינוי זה נמצא גם בין אנשי תורת הבלשנות הארץ-ישראלית, כאשר הם מכוונים
 דבריהם לבלשנים הראשונים אשר חיו במאה השביעית ובמאה השמינית. עיין עב"י, 37/102; לוי,
 יד/1; קדמונים: 18; אלקדמא; ט/7: תלאמדיה אלאויל... אלאסאודה, ותרגומו: המלומדים
 הראשונים... המורים.

12 אמארה — מלה זו נמצאת בעב"י, 46/104: באימארה (כתיב מלא); 47: אמארה.
 13 דגש ורפי — חכמים מציינים את בעלי-המסורה כמקור לזוג מונחים זה ובלא ציון מקור מתוארך.
 עיין ק' לויאס, אוצר חכמת הלשון, לייפציג תרע"ה, עמ' 331 עמודה א.

14 הכלל מנוסח בלשון הארמית ובשם בעלי-המסורה בלא ציון מקור מתוארך.
 15 כותב — כתיב מלא, והמשמעות היא: מאמרים. לא ציין שמות חיבורים ולא שמות מחברים, ואין
 בידנו להשלים זאת, אולם נוכל להביא רשימת קטע-יגנייה העוסקים בנושא זה, וחלק מאלה כבר
 צוינו בהניקוד, עמ' 43–58.

16 מסתבר שהוא מתכוון לכללים הכוללים את כל ארבע האותיות אוי"ה בתור סיבות וגורמים, שהרי
 כללי בג"ד כפ"ת ידועים ורשומים במאמרים רבים. בסוף דף זה הוא חוזר ואומר, כי כללי בג"ד כפ"ת
 ידועים לכל בעלי-הקריאה המומחים. ראייה לכך יש לציין את הכתוב בשורה הסמוכה.

17 להאדא — האלף אחרי ה"ה הראשונה באה במקום פתחה, וזה מצוי בכתבי-היד. עיין בלאו,
 4/23. נוסף לזאת מלת הרמו היא בל"ג, ואילו המספר הוא בל"ז, ואין לחשוב שכך ניסח המחבר,
 ונמצא כי זהו שיבוש של המעתיק.

18 וזהו חזרה על חוסר-הידיעה של כללי ארבע האותיות אוי"ה, ואלה הם הכללים הכוללים של מחברנו.
 ראה הערה 16, כאן.

19 אין משפט זה מפורש לי, ומסתבר בעיניי, כי הכתוב כאן נשתבש, כי מוזר בעיניי הסגנון 'ליס אנא
 נקול(?)', במקום המקובל 'ליס נקול'.

- 12 אשר אנחנו חסרי ידיעות על הגורמים המחייבים, ונעלמה הידיעה ממנו כיו²⁰ ולא
 13 הגענו למה שהם (הראשונים) הגיעו, כי אנו חוזרים בדעה [אל ידיעותיהם] ומה
 14 [] ²¹[יוצא התוצאה בנידון בעזרת הרחמן (ה') דבר ישר ומשכנע.²²
 15 הגורם אשר חייב את האותיות אוי"ה ולא אחרות מכ"ב האותיות, הרי זה
 16 מכיוון שהן סובלות מה שאינן סובלות שאר האותיות, מכיוון
 17 שהאותיות (האחרות) אין להן התכונה שפעם הן נעלמות במקום אחד ופעם הן
 נגלות במקום אחר,
 18 ואילו ארבע האותיות, כלומר אוי"ה, סובלות את היותן פעם נסתרות ופעם
 גלויות
 19 במקומותיהן, ועל כן קבעו אותן למה שנקבעו בנידון (האותיות: אהו"י)
 לארבע ולא
 20 [6 ע"ב] לאחרות שיחייב אותן החצי של הרבר בנידון:²³ אָמֹר, מֵאֵד, אָבֵן, נֶאָוֶה,²⁴
 21 הרי שהיא נהגית (גלויה) במקומה. המחצית של הנעלם: יָרֹאוּ אֵת ה',
 22 וְנֶאָוֶה, לְאֹמֵר, וּמֵאֹמֵר²⁵ הרי שהיא נסתרת. המחצית של הווי"ו: אֶלְיוֹ, עֲשׂוֹ, וְקָוֹ,
 שְׁלֹו,
 23 עֲלֹוֹן, לְקָוִי,²⁶ הרי שהיא גלויה (נהגית). מחצית הנעלם: עֲשׂוֹ, בְּאוֹ, עֲשׂוֹ, עֲלוֹ,²⁷
 24 הרי שלפעמים היא נסתרת ונגלית. מחציתה של הה"א: אָנֶה, גִּשְׁמָה, לְחִנְנָה,
 וּזְבֻרָה,²⁸
 25 הרי שהיא גלויה (נהגית). אָתָה, עֲתָה, אַתָּה וְאֵתָה²⁹ הרי שלפעמים היא נסתרת
 ונגלית (נהגית). מחצית הווי"ד:
 26 עלי, תחתי, עיני, אוני, צרי, אויבי, הרי שהווי"ד גלויה;³⁰
 27 עיני, צרי, אויבי, קומי³¹, הרי שלפעמים היא נסתרת ונגלית (נהגית).

- 20 הכוונה לגורם לאותיות אוי"ה, שתהינה מרפות את בג"ד כפ"ת.
 21 ככה"י הכתוב לקוי בחסר בשו' 13–14, אולם התוכן ברור.
 22 המשפט האחרון מושפע מחיבורו של עב"י, 41/102–43: 'ואנאר אלה לנא בלטפה מעני צחיה
 ג'אמע לכל מא קיל עליה ווקף עלי אלשרוט בגיר שאד', ותרגומו: והאיר לנו ה' בחסדו עניין אמת
 כולל את כל מה שנאמר עליה בלא יוצא מן הכלל. ועיין לוי, 13/יא–4.
 23 לא ברורה השייכות של משפט זה, אם לקודם או לבא אחריו, וההחלטתי, כי זה שייך לסמוך.
 24 אָמֹר, שִׁמ' כֹּא: ה וְעוֹד; מֵאֵד, בְּר' א: לֹא וְעוֹד; אָבֵן, בְּר' לִב: יֵד וְעוֹד; נֶאָוֶה, תֵּה: צִג: ה.
 25 יָרֹאוּ, תֵּה: לְד: י; וְנֶאָוֶה, שִׁה"ש א: ה; לְאֹמֵר, בְּר' א: כִּב וְעוֹד; וּמֵאֹמֵר, דְּנ' ד: יד.
 26 אֶלְיוֹ, ב' ח: ח וְעוֹד; עֲשׂוֹ, בְּר' כֹּה: כֹּה וְעוֹד; וְקָוִי, י' ח: מו: ג; שְׁלֹו, י' ח: כִּג: מִב וְעוֹד. עֲלֹוֹן, בְּר' לו: כִּג;
 לְקוֹ, י' ש' כח: יז.
 27 עֲשׂוֹ, שִׁמ' כֹּה: ח וְעוֹד; בְּאוֹ, בְּר' ז: ט וְעוֹד; עֲשׂוֹ, בְּר' מִב: יח וְעוֹד; עֲלוֹ, בְּר' מֵד: יז וְעוֹד.
 28 אָנֶה, תֵּה: קִלֵּב: יג; גִּשְׁמָה, י' ח: כִּב: כד; לְחִנְנָה, תֵּה: קִב: יד; וְזְבֻרָה, דִּב' כ: יג.
 29 אַתָּה — אִפְשֵׁר לִנְקֵד גַּם: אַתָּה, בְּר' ג: יא; עֲתָה, בְּר' יט: ט וְעוֹד; אָתָה, י' ש' כֹּא: יב; וְאֵתָה, דִּב' לִג: ב;
 וּשְׁמֵא צ"ל: אַתָּה, מ' ש' א: כז; אויב ד: יב; אַתָּה — אַתָּה. עיין הערה 35, כאן.
 30 עֲלֹוֹן, בְּר' כ: ט וְעוֹד; תַּחְתִּי, מ"ל"א א: ל וְעוֹד; עֲיִנִי, בְּר' ל: א: י וְעוֹד; אָוֶנִי, תֵּה: צִב: יב; צְרִי, תֵּה: ב: ב;
 וְעוֹד; אויבי, ש"מ"א יט: יז וְעוֹד. אם נקביל אלה לבא בסמוך, הרי יתרות: עלי, תחתי, אוני.
 31 עֲיִנִי, בְּר' כֹּא: יד וְעוֹד; צְרִי, אויב טז: יט; אויבי, ש"מ"א יט: יז וְעוֹד; קוֹמִי, בְּר' כֹּא: יח וְעוֹד. אם נקביל
 לקודם, הרי הדוגמאות: אויבי, קומי — יתרות.

- 28 כל אלה מארבע האותיות כמו שהסברנו, אלא שהאות אל"ף נבדלת מן האותיות
- 29 הו"י,³² מאחר שאין דינה כדין שלוש האותיות, כי השלוש נעלמות
- 30 בראשי המלים ובסופן וגם באמצען, וכך גם הן (שלוש האותיות) נגלות (נהגות).
- 31 אולם האל"ף איננה סובלת דבר כזה, אלא היא נהגית בראשי המלים,
- 32 באמצען, כגון: לאמר³³ וכיוצא בו, הרי איננו נעלם בראשי
- 33 המלים ואיננה נהגית בסופי המלים, הרי שכבר נבדל עניינן של השלוש. כעת³⁴ הה"א
- 34 יכולה לבוא במקום האל"ף,³⁵ כאשר היא סמוכה לאותיות בג"ד כפ"ת, כגון:³⁶
- היתה
- 35 תהו, עונה כה, לא תהודעוני,³⁷ לא בחכמה, הרי שכבר עומדת
- 36 במקום האל"ף הה"א³⁸ בדיבור וגם בכיטוי (בדיבור).³⁹ כבר הזכרנו את הגורם
- 37 אשר חייבו בנדרון את האותיות אוי"ה ולא את האחרות.⁴⁰ ומה שנוגע לכללים
- 38 בעניין בג"ד כפ"ת, הרי רובם של אלה קבועים אצל הבקיאים בקריאת המקרא (קראים).⁴¹

- 32 האותיות הו"י יש להבדיל מן האות א, כי הראשונות נעלמות ונהגות בסוף מלה, ואילו א בסוף מלה נעלמת תמיד.
- 33 מסתבר, כי נתכוון לכתוב: אמר, יאמר (בר' י:ט). יכול היה גם לומר: אסף, יאסוף.
- 34 אלאן — יש למשוך לקודם או לסמוך.
- 35 הה"א יכולה לבוא במקום אל"ף, כגון: אתה (יש' כא:יב) — אתא (דב' לג:ב); צבי — צבאים; פתי — פתאים.
- 36 היתה תהו, בר' א:ב; עונה בה, במ' טו: לא.
- 37 לא תהודעוני, דנ' ב:ה, ט; לא בחכמה, דנ' ב:ל.
- 38 משפט זה הוא חזרה על הנאמר לעיל, ש' 33 — 34 (עי"ש הערה 35). עיין מילון בן-יהודה, אות אל"ף, עמ' 1 — 2; אות ה"א, עמ' 1017.
- 39 בדיבור וגם במלה — האם הכוונה: בהגייה וגם בכתיב המלה?
- 40 זוהי חזרה על המשפט לעיל, שו' 8 — 9, כי הוא רואה בזה חידוש גדול שחידש, כמו שראה עלי בן-יהודה הנזיר חידוש ביחס לחוק בג"ד כפ"ת.
- 41 אלקראין — זה השם העברי למומחים בקריאת המקרא, בסימנת ערבית בל"ר, ואין זה הכינוי לקראים כחסידים כת הקראים. הכינוי למומחי המקרא מצוי בספרותה של תורת הבלשנות הארץ-ישראלית. עיין לוי, 6/7 — 7. בזה גם רמז לראשונים בעלי-המסורה. עיין לוי, 1/1; תשובות תלמידי דונש, מהד' ז' שטרן, וינה 1870, 19/5 — 20:
- ואשרי תלמידי / ונקאים עדי / ורואים מועדי / מלאים בנבירים.
- ואשרי קראים / פדורו נקראים / בעת קתבו רואים / בספרו ספירים.

רשימת הקיצורים

- האגרון = רס"ג, כתאב אצול אלשער אלעבראני — האגרון, ירושלים תשכ"ט.
 אלוני = נ' אלוני, 'תורת הבלשנות הטברנית', בית מקרא סא (תשל"ה), עמ' 231–265.
 אלחאן אלת'תיה אספאר — עיין כא"צ, 10.
 בלאו = י' בלאו, דקדוק העברית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב.
 ב"א = בן-אשר.
 ב"נ = בן-נפתלי.
 דותן = א' דותן, דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
 דקה"ט = דקדוקי הטעמים לרב אהרן בן משה בן אשר, מהד' בר ושטראק, לייפציג 1879.
 הדאיה אלקאר — עיין כא"צ, 10.
 הורית הקורא = J. Derenbourg, 'Manuel du lecteur', JA, 1870, pp. 390–550.
 הניקוד = נ' אלוני, "ספר הניקוד" לרב סעדיה גאון, בית מקרא מ (תשל"ל), עמ' 19–67.
 כא"צ = י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
 כ"א = כתר ארם צובה.
 כ"ל = כ"י לנינגרד. B. 19a.
 כ"ש = כ"י ששון 1053.
 לוי = K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936.
 ל"ז, ל"ג, ל"ר = לשון זכר, לשון נקבה, לשון רבים.
 מורג = ש' מורג, 'הניקוד', אנציקלופדיה מקראית, עמ' 836–857.
 מס"ג = מסורה גדולה.
 מס"ק = מסורה קטנה.
 ספר החילופים = א' ליפשיץ, ספר החילופים, ירושלים תשכ"ה.
 עב"י = עלי בן יהודה הנזיר, 'יסודות הלשון העברית', לשוננו לד (תשל"ל), עמ' 75–105;
 187–209.
 עד"ד = יוסף הקוסטנטניני, עדת הבורים (כ"י), לנינגרד, פירקוביץ ב, 161.
 עו"י = הטעם עולה ויורד.
 רס"ג = רב סעדיה גאון. ועיין הניקוד.